TURKISTON MODELINING O‘ZIGA XOSLIGI: QIYOSIY NUQTAI NAZAR

To‘rayeva Umidaxon Olim qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan mustamlakachilik boshqaruvi, ijtimoiy-iqtisodiy siyosat hamda ta’lim-madaniyat tizimining o‘ziga xos xususiyatlari qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida o‘lkada siyosiy boshqaruv, iqtisodiyot, ta’lim va madaniyat sohalarida tub o‘zgarishlar yuz berdi. Maqolada Turkiston modeli Britaniya Hindistoni va Fransuz Shimoliy Afrikasi kabi boshqa mustamlaka hududlari tajribasi bilan qiyoslanib, uning umumiy va farqli jihatlari ochib beriladi. Xususan, Rossiya imperiyasining Turkistondagi bevosita ma’muriy boshqaruvi, yer-suv siyosati, ruslashtirish jarayoni, ko‘chirish siyosati, ta’lim tizimiga aralashuvi hamda mahalliy an’anaviy institutlarning cheklanishi masalalariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida Turkiston modelining asosiy o‘ziga xosligi uning harbiy-ma’muriy boshqaruv, iqtisodiy manfaat va madaniy-siyosiy integratsiya jarayonlarining bir-biri bilan chambarchas bog‘langan holda amalga oshirilganida namoyon bo‘lishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, mustamlakachilik, Rossiya imperiyasi, Turkiston modeli, qiyosiy tahlil, ruslashtirish, ma’muriy boshqaruv.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi mintaqa tarixida yangi siyosiy va ijtimoiy davrni boshlab berdi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan Rossiya imperiyasi mintaqada o‘zining maxsus mustamlakachilik boshqaruv tizimini shakllantirdi. Turkistonning Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilishi harbiy yurishlar bilangina cheklanmay, keyinchalik hududni siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan imperiya manfaatlariga moslashtirish siyosati bilan davom etdi.

Turkistonning mustamlakachilik tajribasi jahon tarixidagi boshqa mustamlaka hududlari bilan umumiy jihatlarga ega bo‘lsa-da, uning o‘ziga xos tomonlari ham mavjud edi. Masalan, Britaniya Hindistonida inglizlar mahalliy siyosiy va ijtimoiy tuzilmalar bilan turli shakllarda hamkorlik qilgan bo‘lsa, Turkistonda Rossiya imperiyasi harbiy-ma’muriy boshqaruvga katta e’tibor qaratdi. Fransiyaning Shimoliy Afrikadagi siyosatida esa madaniy assimilyatsiya va fransuzlashtirish g‘oyalari muhim o‘rin egallagan.

Shu sababli Turkiston modelini boshqa mustamlaka hududlari bilan qiyoslash uning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bunday qiyosiy yondashuv mustamlakachilikning umumiy qonuniyatlari bilan bir qatorda, Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosatining o‘ziga xos jihatlarini ham aniqlashga yordam beradi.

Asosiy qism

1. Turkiston modelining shakllanishi

Turkistonda mustamlakachilik boshqaruvining shakllanishi Rossiya imperiyasining harbiy bosqinlari bilan bevosita bog‘liq bo‘ldi. 1865-yilda Toshkentning egallanishi, keyinchalik Buxoro amirligi va Xiva xonligining Rossiya ta’sir doirasiga tushirilishi natijasida mintaqada Rossiya imperiyasining siyosiy mavqei kuchaydi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilib, Toshkent uning ma’muriy markaziga aylantirildi. General-gubernator juda katta siyosiy va harbiy vakolatlarga ega bo‘lib, o‘lka boshqaruvida harbiy-ma’muriy tizim ustunlik qildi.

Turkiston modelining asosiy belgilaridan biri mahalliy aholining siyosiy boshqaruvdagi ishtirokining cheklanganligidir. Imperiya ma’muriyati asosiy siyosiy qarorlarni o‘zi qabul qilgan, mahalliy hokimiyat vakillari esa quyi darajadagi boshqaruvda foydalanilgan. Bunday boshqaruv tizimi Rossiya imperiyasining boshqa chekka hududlaridagi siyosiy tajribalar bilan bog‘liq bo‘lsa-da, Turkistonning strategik va iqtisodiy ahamiyati uning alohida nazorat qilinishiga sabab bo‘ldi.

2. Turkiston modelining iqtisodiy xususiyatlari

Mustamlakachilik siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri Turkiston iqtisodiyotini imperiya manfaatlariga moslashtirish edi. Ayniqsa, paxta yetishtirishni kengaytirish siyosati katta ahamiyat kasb etdi. Rossiya sanoatining paxtaga bo‘lgan ehtiyoji Turkiston qishloq xo‘jaligining tarkibiga ta’sir ko‘rsatdi. Sug‘oriladigan yerlarning bir qismida paxta yetishtirish kengaydi. Natijada Turkiston iqtisodiyoti asta-sekin Rossiya imperiyasining xomashyo bazasiga aylantirildi. Temir yo‘llarning qurilishi ham iqtisodiy integratsiyaning muhim vositasi bo‘ldi. Transkaspiy temir yo‘lining qurilishi Turkistonning Rossiya bozorlariga bog‘lanishini kuchaytirdi. Temir yo‘l orqali xomashyo Rossiya hududlariga olib chiqilishi va Rossiya sanoat mahsulotlarining Turkiston bozorlariga kirib kelishi osonlashdi. Shunday qilib, Turkiston modelining iqtisodiy mohiyati bir tomondan mahalliy ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlarini rivojlantirish, ikkinchi tomondan esa ularni imperiya ehtiyojlariga bo‘ysundirishdan iborat bo‘ldi.

3. Yer-suv va ko‘chirish siyosati

Turkistonda mustamlakachilik siyosatining yana bir muhim jihati yer-suv munosabatlarining o‘zgarishi edi. Rossiya imperiyasi o‘lkada rus va boshqa

slavyan aholisini ko‘chirish siyosatini olib bordi. Yangi ko‘chib kelgan aholi uchun yer fondini shakllantirish mahalliy aholining an’anaviy yer egaligi tizimiga ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘chirish siyosati natijasida yangi rus posyolkalari va aholi punktlari vujudga keldi. Bu jarayon Turkistonning demografik va ijtimoiy tarkibiga ta’sir ko‘rsatdi. Yer masalasidagi o‘zgarishlar mahalliy aholining iqtisodiy ahvoliga ham ta’sir qilgan. Ayrim hududlarda sug‘oriladigan va unumdor yerlarning taqsimlanishi ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo‘ldi.

Bu jihat Turkiston modelining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri bo‘lib, mustamlakachilik siyosati faqat siyosiy boshqaruv bilan cheklanmaganini ko‘rsatadi.

Xulosa

Turkistonning Rossiya imperiyasi tarkibidagi mustamlakachilik tajribasi jahon mustamlakachilik tarixining o‘ziga xos ko‘rinishlaridan biridir. Uni Britaniya Hindistoni va Fransuz Shimoliy Afrikasi bilan qiyoslash natijasida mustamlakachilik siyosatining umumiy va mahalliy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Turkiston modelining asosiy o‘ziga xosligi harbiy-ma’muriy boshqaruvning kuchliligi, hududning iqtisodiy jihatdan imperiya ehtiyojlariga moslashtirilishi, ko‘chirish siyosatining amalga oshirilishi hamda ta’lim va madaniyat sohalarida rus tilining mavqeini kuchaytirish bilan bog‘liq bo‘ldi.

Britaniya Hindistonida mahalliy siyosiy institutlardan foydalanish va ingliz tili bilan bir qatorda mahalliy tillarni qo‘llash kengroq ko‘rinishga ega bo‘lgan bo‘lsa, Turkistonda harbiy-ma’muriy boshqaruv ustunlik qildi. Fransuz Shimoliy Afrikasida esa fransuzlashtirish va madaniy assimilyatsiya jarayonlari kuchli bo‘lgan. Turkistonda ham ruslashtirish siyosati mavjud bo‘lsa-da, u mahalliy islomiy-madaniy an’analar va milliy-ma’rifiy harakatlar bilan murakkab munosabatda kechdi.

Natijada Turkiston jamiyatida yangi ijtimoiy qatlam — zamonaviy bilimlarni egallagan milliy ziyolilar shakllandi. Jadidlar faoliyati bunga yaqqol misoldir. Ular ta’limni yangilash, ona tilining mavqeini oshirish, zamonaviy fanlarni joriy etish va milliy ongni rivojlantirishni o‘z faoliyatining asosiy yo‘nalishlariga aylantirdilar. Shunday qilib, Turkiston modeli mustamlakachilikning oddiy nusxasi emas, balki Rossiya imperiyasining geosiyosiy, iqtisodiy va madaniy manfaatlari bilan mahalliy jamiyatning tarixiy an’analari va milliy uyg‘onish jarayonlari o‘zaro to‘qnashgan murakkab tarixiy tizim sifatida baholanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida.** – Toshkent: Sharq, 2000.

2. Karimov Sh., Shamsutdinov R. **Vatan tarixi.** – Toshkent: Sharq, 1997.
3. Ziyo A. **O‘zbek davlatchiligi tarixi.** – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Rajabov Q., Haydarov M. **Turkiston tarixi: XIX asr oxiri – XX asr boshlarida.** – Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
5. Alimova D.A. **Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash.** – Toshkent: Universitet, 1999.
6. Sagdullayev A. va boshqalar. **O‘zbekiston tarixi: oliy o‘quv yurtlari uchun darslik.** – Toshkent: Universitet, 2019.
7. **O‘zbekiston tarixi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida.** – Toshkent: O‘zbekiston, 2012.